

ДУХОВНА СВОБОДА – ЦІННІСНА КОНСТАНТА ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Алла РАСТРИГІНА, Оксана ЯНЕНКО (Кіровоград)

В статті обґрунтовується зумовленість педагогічних поглядів Василя Сухомлинського цінностями духовної свободи, розкривається генетична притаманність його виховній системі інваріантних принципів педагогіки свободи.

Ключові слова: виховна система, духовна свобода, вільний розвиток особистості, самоцінність дитинства, природовідповідність, творче самовираження, свобода і відповідальність.

В статье обосновывается обусловленность педагогических взглядов Василия Сухомлинского ценностями духовной свободы, раскрывается генетическая принадлежность его воспитательной системе инвариантных принципов педагогики свободы.

Ключевые слова: воспитательная система, духовная свобода, свободное развитие личности, самоценность детства, природосоответствие, творческое самовыражение, свобода и ответственность

Постановка проблеми. Реформування вітчизняного освітнього простору на гуманістичних засадах, пошук шляхів і засобів, які б сприяли розкриттю духовних і фізичних сил дитини сьогодні, як і раніше, перебувають у центрі уваги теоретиків і практиків виховання. Парадокс полягає в тому, що, володіючи значними досягненнями в галузі гуманізації виховання на демократичних засадах, традиційна виховна політика багато в чому так і залишається на звичних авторитарних позиціях.

Сьогодні, незважаючи на певні позитивні зміни громадського життя в Україні, декларування духовного і морального відродження, утвердження демократичних і гуманістичних цінностей національного та загальнолюдського значення, у масовій вітчизняній педагогічній практиці почасти все ще залишається відкритим питання щодо практики виховання активних суб'єктів власного життя, здатних до творчого саморозвитку і самовизначення.

Для того щоб ідеї про людину як суб'єкта, здатного до творчої самореалізації, самостійного, вільного і відповідального вибору, не залишилися, як це було вже не раз, на рівні декларацій, невідкладного перегляду, на наш погляд, потребують існуючі підходи щодо

практики виховання, змісту та методики виховної діяльності педагога.

Зміст сучасної трансформації виховання полягає в його дійсній гуманізації, коли в удосконаленні людини вбачається мета громадського життя, коли розвиток особистості не загнано в прокрустове ложе "соціального замовлення", а передбачається виявлення й удосконалення всіх сутнісних сил особистості, коли самого індивіда бачать не тим, кого «ведуть» і «формують», а творцем самого себе. Гуманістичне виховання покликане виступити спадкоємцем кращого з культурної спадщини, при цьому важливим є критичний перегляд тих підходів, що орієнтуються на формування людини-засобу, і зберегти все те, що сприяє вільному й творчому зростанню особистості.

Звернення до педагогічної спадщини В. Сухомлинського, який, за висловом І. Зязюна, був і залишається одним з найталановитіших педагогів світу є цілком закономірним, оскільки, будучи унікальним фахівцем гуманітарної сфери, Василь Олександрович набагато випереджав своїх сучасників-науковців у розумінні закономірностей становлення духовної свободи вихованців за рахунок розвитку їхніх особистісних творчих потенцій.

Визначення іманентності виховній системі Василя Сухомлинського цінностей свободи і

творчості, становлення якої уможлиблює вільний творчий розвиток особистості, складає мету даної статті.

Аналіз наукових публікацій з проблеми дослідження. У сучасній педагогічній науці досить широко представлені дослідження багатогранної спадщини Василя Олександровича Сухомлинського (О. Білюк, О. Савченко, І.Ткаченко, В.Хайруліна, Б. Хижняк та ін.) й зокрема, різноманітних аспектів розвитку творчих якостей особистості як основи його педагогічної системи (М. Антоненко, А.Борисовський, Ю. Новгородська, М. Мухін, І. Прокопенко). На особливу увагу заслуговує позиція В.Сухомлинського щодо педагогічної творчості вчителя, що є початком і результатом становлення ціннісних орієнтацій й духовної культури дитини в процесі її зростання. Будучи Вчителем з великої літери й впродовж всього свого життя віддаючи душу і серце дітям, Василь Олександрович упровадив в практику роботи Павлівської середньої школи, низку неповторних оригінальних ідей, пов'язаних з розвитком творчого потенціалу дитини як могутнього стимулу її духовного становлення, які забезпечили не тільки зосередження педагогів на дитині як найвищій цінності, а й стали відомим у всьому світі національним надбанням.

Здатність до творчості В. Сухомлинський вважав найбільш важливою властивістю особистості, оскільки завдяки останній людина стає спроможною до вільного самовиявлення й самореалізації, а відтак й до духовного зростання: «...мистецтво виховання... полягає в умінні педагога відкривати перед кожним, отже і перед найпосереднішим, найважчим вихованцем, ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершин, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим» [2, с.73]. Отже, становлення вільної особистості з почуттям власної гідності, здатної до творчого самовияву на засадах загальнолюдських морально-духовних цінностей є найголовнішою метою й найхарактернішою ознакою виховної системи В. Сухомлинського.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні вже не викликає сумніву той факт, що в своїх концептуальних засадах виховна система В. Сухомлинського спирається на пріоритет духовної свободи як найважливішої ціннісної категорії, ступінь вияву якої зумовлює розвиток творчого потенціалу дитини в процесі навчання і виховання.

Маємо зазначити, що якщо категорія творчості була одним із центральних понять, згадуваних у працях Василя Сухомлинського, то поняття свободи ми навряд чи не знайдемо в його масштабному педагогічному доробку. І це

зрозуміло, його педагогічна діяльність припала на часи, коли інтереси держави виявлялися найголовнішими, коли свобода, індивідуальність, творча активність відігравали винятково службову роль й все це було прийнятне тільки у певних межах. Але вже в 60-х роках ХХ сторіччя видатний український науковець словом і ділом підкреслював значущість демократичних цінностей у вихованні підростаючого покоління, найголовнішою серед яких є свобода. Саме завдяки наявності особистісної свободи, людина здатна самореалізовуватись, розвивати свій творчий потенціал, що є основою побудови її духовності.

У складних, суперечливих процесах реформування системи освіти і виховання сьогодення, ми знову й знову звертаємося до багатогранної педагогічної спадщини великого педагога. Й чим більше ми віддаляємось від радянських штампів й оцінюємо переваги демократичного суспільства, тим гостріше стає усвідомлення того, що свобода як основа творчості є наріжним каменем виховної системи Василя Сухомлинського. В будь – якій із його праць, що присвячені питанням виховання підростаючого покоління, ми знаходимо теоретичне обґрунтування й практичні поради щодо гармонійного розвитку особистості, що іманентно передбачає становлення її духовної свободи, суб'єктності, здатності до свідомого й відповідального самовизначення, самостійного вибору та реалізації власного життєвого шляху.

Отже, в своїх концептуальних засадах виховна система В. Сухомлинського спирається на пріоритет духовної свободи як найважливішої ціннісної категорії, високий рівень розвитку якої забезпечується саме завдяки становленню вищезазначених характеристик в процесі виховання дитини.

Дитина є центром унікальної концепції виховання В. Сухомлинського, її духовне життя, інтелектуальний, фізичний, естетичний розвиток поставлено у пряму залежність від ціннісних орієнтацій, ціннісного світосприйняття. Проголосивши найвищою цінністю виховання дитини її унікальність та неповторність, весь процес навчально-виховної роботи, В. Сухомлинський побудував на морально-духовних імперативах і цінностях, увів у педагогічну науку та шкільну практику такі ціннісні категорії як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, повага, шана, гідність та ін.

Майже в кожному творі видатного педагога висвітлюються питання морального виховання дитини, де почуття власної гідності є не тільки умовою прогресу суспільства й запорукою формування шляхетності особистості, а й складає серцевину її духовності яка зростає на

тлі свободи й відповідальності. Василь Олександрович писав: «У людському світі безліч доблестей, але одна доблесть є вершиною людяності – це почуття власної гідності» [3, с. 510]. А саме у вільному вчинку реалізується гідність вихованця.

Будучи не тільки педагогом-новатором, а й яскравим публіцистом, Василь Олександрович писав, що головним в його житті є любов до дітей [4, с. 28] й саме це почуття стало основою його виховної системи, дієвість і спрямованість якої у світ дитинства була зумовлена іманентно властивими їй принципами виховання вільної особистості. Звертаючись до вчителів Сухомлинський писав: «Які б грані людської волі, розуму, серця й мудрості вашої особистості не відкривались перед дитиною... вони мають розкриватися на фоні головного – поваги до людської гідності, піднесення Людини» [6, с. 125].

Саме з цінностей духовної свободи виходив, на наш погляд, корифей української педагогіки, вважаючи головною метою навчально-виховного процесу вільний та різнобічний розвиток особистості школяра й саме тому обґрунтованим ним ідеї про бережливе ставлення до дитини, глибоке вивчення її духовного світу, готовність допомогти їй у самовизначенні і самовдосконаленні й сьогодні продовжують втілюватись в практиці роботи школи.

Про пріоритету цінність особистості дитини над будь-якими іншими цінностями йдеться у монографії Василя Сухомлинського «Духовний світ особистості школяра», в працях «Людина – найвища цінність», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», де автор пропонує організовувати виховання і навчання з урахуванням природи людської особистості взагалі, розуміння законів її розвитку, а також особливостей кожної дитини як індивідуальності, а також наголошує на неможливості втискування її в певний шаблон. Своєрідність цього уявлення полягає в тому, що важливим і необхідним вважався не стільки сам індивідуальний підхід, скільки його мета, те, заради чого він здійснювався – збереження і розвиток особистості кожної дитини.

Вважаючи кожну конкретну дитину початковим моментом і одночасно головною метою та результатом педагогічного процесу, мудрий учитель спрямовував його на збереження і розвиток в дитині її індивідуального образу, надання всіх необхідних умов для особистісної самореалізації. Це стало можливим насамперед при глибокому проникненні в суть кожної дитини, виявлення закономірностей її розвитку. В передмові до праці, присвяченій світу дитинства «Серце віддаю дітям» Сухомлинський писав: «Я прагнув розповісти про те, як ввести маленьку людину в світ пізнання навколишнього

середовища..., як пробудити в її душі благородні почуття й переживання, як виховати людську гідність, віру й добре начало в людині...» [5, с. 30]. Він був абсолютно впевнений в тому, що навчання є важливою, але не єдиною сферою духовного життя дитини, для розуміння особливостей становлення особистості дитини, вихователь має знати душу дитини, її почуття і прагнення.

Дбайливе ставлення до дитини як до "паростка" особистості, що закономірно впливає з ідеї самоцінності особистості, в практиці роботи директора Павлишської школи доповнюється принципом самоцінності дитинства, що стверджує самодостатнє значення дитячого періоду життя, підкреслюючи його своєрідність й накладаючи заборону на підхід до дитинства з утилітарними мірками. «Дитинство – пише Сухомлинський найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а дійсно яскрава й самобутня сторінка життя» [5, с. 33] і далі: «...що випущене в дитинстві, практично неможливо наздогнати у зрілі роки...» [5, с. 75].

Ставлячись до дитинства в цілому як до унікального періоду життя, в якому закладається фундамент майбутньої біографії людини, великий педагог під час організації навчально-виховного процесу, пошуку прийнятних методів і організаційних форм виховання та навчання керується саме принципом «виходити з дитини» й прагнути краще зрозуміти дитину, він дивитися на світ її очима: «Маючи доступ у казковий палац, ім'я якого – дитинство, я завжди вважав за потрібне бути в якійсь мірі дитиною» [5, с. 27]. Саме тому його школа стала школою радості для дітей, навчання – природним станом дитинства, невід'ємною частиною дитячого життя.

Виховна програма Сухомлинського щодо вільного та різнобічного розвитку особистості через систему відношень Радості, Краси, Добра, Справедливості передбачала створення у житті кожної дитини саме такої гармонії, яка б сприяла не просто розвитку окремих якостей, а гармонії розвитку особистості в цілому, її самосвідомості й здатності до відповідального самовизначення. Відчуття ж дитиною щастя багато в чому залежить від того, наскільки природно, природовідповідно організоване дорослими її життя, у відповідності з законами його внутрішньої природи і законами навколишнього світу.

Василь Олександрович, будучи щирою і відвертою людиною, зізнавався, що не може без глибокого болю в серці дивитися на те, як спотворюється природне життя дитини, коли школа виснажує її сили, коли вчитель забуває про врахування специфіки дитинства як особливого соціокультурного і природного

феномена, про необхідність врахування своєрідності особистості зростаючої дитини.

Великого значення у вихованні вільної особистості Василь Сухомлинський надавав навколишньому середовищу. Розмірковуючи про те, що «...можливо, все те, що приходить на розум і серце дитини з книги, з підручника, з уроку саме тому й приходить, що поряд з уроком – навколишній світ...» [5, с. 62], він створив досконало діючу систему виховання дітей на лоні природи, залучення їх до невичерпних витоків народної мудрості якими користувалися і користуються діди, батьки, матері, виховуючи своїх дітей. Особливої уваги у практиці роботи Павлівської школи заслуговував тісний контакт школи з сім'єю, перетворюючи їх в єдине ціле, у певну спільку з виховання і навчання дітей заради їх вільного творчого розвитку.

В. Сухомлинський добре розумів, що дитина по своїй природі є дослідником й винахідником й для неї природним є бажання в будь-яких сферах діяльності виявляти самостійність, виконувати що-небудь по-своєму. Тобто творча діяльність дітей є тією «особливою сферою їхнього духовного життя, самовираження й самоствердження, де яскраво розкривається індивідуальна самотність кожної дитини» [5, с. 67] й наголошував, якщо ставити за мету всебічний розвиток особистості, то всі її сфери мають бути приведені в активний стан через залучення дитини до різноманітних видів діяльності: інтелектуальної, художньо-творчої, ігрової, трудової, спілкування тощо. Отже, найважливішою вимогою до діяльності, в яку має залучатися дитина, ставав її вільний творчий характер й тільки за таких умов «творчість стає засобом перетворення світу й особистість людини зливається зі своїм духовним надбанням» [5, с. 523]. Дитяча творчість немислима в умовах насильства й творчі сили, які властиві особистості від народження, можуть повністю розкритися тільки в умовах свободи.

Василь Олександрович був переконаний, що дисципліна, виражена в формі заборони є найгіршим видом виховання [5, с. 16] й, усвідомлюючи необхідність надання дитині свободи самостійного вибору та самовизначення для реалізації власного життєвого шляху, наполегливо пропагував думку про те, що погляди вихованців на життя, природу, суспільство, на самих себе мають стверджуватися вільно і самостійно. Обмеження, що приходять ззовні, як щось стороннє щодо життя дитини, він розумів як такі, що суперечать суті дитячої природи, а також спрямованості особистості на досягнення власних цілей в житті, ставлять під сумнів самоцінність особистості: «не можна навіть думки допустити про те, що

навчання – це насильство над душею людини, класна дошка – поневолення дитячої свободи» [5, с. 33].

Тобто, проголошена принципом самоцінності особистості необхідність діяти у відповідності з природою дитини, надавала педагогічній діяльності педагога-новатора імпульс до дії принципу природовідповідності, який, в свою чергу, міг бути реалізований тільки у єдності з останнім. Для свого ж здійснення принципи самоцінності особистості, самоцінності дитинства, природовідповідності й гармонізації навколишнього середовища потребували умов свободи.

Згідно інваріантних принципів педагогіки свободи, що внутрішньо притаманні багатьом гуманістичним в своїй основі підходам, свобода ототожнюється, перш за все, з відсутністю будь-яких форм насильства над особистістю в процесі її виховання і навчання. Будь-яке насильство, будь-який зовнішній вплив з метою формування певного типу особистості із заздалегідь наміченими рисами призводить до відхилення від природно визначеного образу особистості.

Під насильством розуміється не тільки існуюча в школі певна система покарань, але й більш тонкі, замасковані під зовнішню дисципліну форми впливу на учнів. Коли діти в школах не мають права виражати своє задоволення або незадоволення уроком, вчителем, боятися відкрито задавати запитання з важкого матеріалу тощо. Насильство породжує страх, з яким учні чекають запитань вчителя, небажання відвідувати школу, яке відчують діти, лише підкоряючись силі зовнішніх, від них незалежних обставин. Насильство проявляється і в тому, що головними дитячими доброчесностями проголошуються слухняність і спокійність. Невільна школа вимагає неприродних стимулів до учіння. Ними в традиційній школі є оцінки і екзамени, які крім того, відіграють роль контролю за діяльністю вчителя. В такій ситуації насильство набуває чисто фізичної форми навіть без покарань. Необхідність сидіти нерухомо за партами, не роблячи ніяких рухів, маючи право лише підняти руку, призводить також до фізичних мук. Несвобода виявляє себе і в одноманітності методів навчання, шаблонній побудові всіх уроків, жорстко регламентованому розпорядку шкільного дня, бо при такому характері навчання здійснюється насильство над природою дитини, не враховуються закономірності її розвитку, а також зневажаються її людські права.

Саме від цього застерігав своїх колег-вчителів Василь Олександрович. Його багаторічні педагогічні пошуки були спрямовані на подолання всіх тих вад традиційної педагогіки, які викликають у школярів

категоричне небажання вчитися. Він розумів, що дитина перш за все має право на свободу самовираження і не повинна підкорятися волі й бажанням вчителя, навіть тоді, коли останній вимагає цього з самих найкращих міркувань[5, с. 523].

Вільний розвиток особистості передбачає надання останній свободи вибору. При цьому свобода не ототожнюється з вседозволеністю. Свобода вибору означає можливість для людини йти своїм власним шляхом, наскільки дозволяють закони навколишнього світу природи і соціуму, інтереси інших людей, які теж мають право на свободу. Свобода мислиться нерозривно пов'язаною з відповідальністю особистості за власний вибір. Саме з таких позицій оцінюється певна еволюція поглядів Василя Сухомлинського.

Наприклад, якщо на початку своєї діяльності він визнавав можливість застосування в деяких випадках такого методу як покарання, то з набуттям практичного досвіду багаторічного спілкування з дітьми категорично змінив свою позицію, розуміючи, що тільки за умови усвідомлення дитиною себе вільною особистістю можна сподіватись на її духовну свободу.

Висновки. Таким чином, аналізуючи виховну систему Василя Сухомлинського як одну з найбільш вагомих концепцій гуманістичного

напряму у вітчизняній педагогіці, з великою мірою впевненості ми можемо говорити про те, що в її основу покладено інваріантні принципи педагогіки свободи, що іманентно притаманні кожному кроку теоретичної й практичної спадщини великого педагога. Ідея вільного, всебічного розвитку дитини, що стала головною метою педагогічної концепції Василя Олександровича й червоною ниткою пронизує його багаторічні напрацювання, пов'язані з вихованням дитини як найвищої цінності людства, є тим постаментом, що забезпечує духовну свободу особистості вихованця.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Хижняк Б.П. Секрети педагогічної лабораторії В.О. Сухомлинського /Б. Хижняк // Педагогічний вісник. – 2008. – № 1-2 (5-6). – С. 26
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 73.
3. Бех І.Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні / І. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наукових праць. – Вип.10. – Т.1. – Кам'янець-Подільський. – 2007. – С. 7.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5т. / В. Сухомлинський. –К.: Рад. школа, 1997. – Т.1. – 654 с.
5. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3-х т. / Сост. О.С. Богдановна, В.З. Смаль. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1. – 560 с.
6. Сухомлинский В.А. Человек – высшая ценность / В. Сухомлинский // сб. Мир человека. – М., 1971. – С. 125.